

Гендерна політика очима української молоді :
XII Регіональний науковий конкурс молодих вчених, Харків, 2018 р.

ВІДОБРАЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У РАДЯНСЬКІЙ СМІХОВІЙ КУЛЬТУРІ (НА ПРИКЛАДІ САТИРИЧНИХ ВИДАНЬ)

канд. іст. наук **Єремєєва К. А.**

Український державний університет залізничного транспорту

Сучасне суспільство вже далеко не патріархальне, а жінки поступово стверджують свою роль в різних сферах суспільного життя. Втім зараз актуальним є дослідження образу жінки в мас-медіа, масовій культурі, адже саме в інформаційну епоху транслявання сенсів отримує надзвичайне значення. Сьогодні в сфері уваги гуманітарних наук все частіше виявляються гендерні дослідження [1]. Вже існує досить велика історіографія щодо соціальних ролей чоловіків і жінок, в тому числі і в Радянському Союзі [2; 3]. Досить часто розглядаються офіційні декларації про статеву рівність в СРСР і їх відповідність реальним гендерним стандартам в радянському суспільстві [4, с. 12]. Однак це питання ще вимагає подальшого розгляду, адже в дослідженнях, присвячених гендерному питанню в Радянському Союзі, іноді говориться про два різні стереотипи щодо соціальних ролей чоловіків і жінок. З одного боку, конституції СРСР заявляли про рівні можливості для чоловіків і жінок у професійній діяльності [5, 6] і в суспільстві склався стереотип про загальну професійну зайнятість, незалежно від статі [7, с. 14]. З іншого боку, вказується, що за жінками закріпився образ працівників «другого сорту» через пільги і зайнятість у вихованні дітей [7, с. 14].

Дослідження гендерних поглядів в радянському суспільстві можна здійснити шляхом дискурс-аналізу текстових масивів, в яких могли відбитися стереотипи про соціальні ролі чоловіків і жінок. Як приклад офіційного дискурсу також підходить гумористичний журнал «Перець», що випускався в Радянській Україні, адже сатира спрямована на багато аспектів суспільного життя і, отже, гумористичні тексти могли відображати і гендерні погляди (принаймні тих, хто їх створював).

Для поставленої задачі необхідна систематизація великої кількості інформації, що міститься в текстах журналу. Це можливо здійснити за допомогою створення реляційної бази даних текстів «Перця» та її подальшого контент-аналізу. При створенні бази даних «Тексти та зображення журналу

«Перець» (БД) був використаний джерело-орієнтований підхід, тобто в БД була занесена інформація про тексти та зображення з журналів, відібраних методом простої випадкової вибірки, а також в поле об'єкта OLE – електронна копія сторінки, на якій розташований текст чи зображення. Кількість текстів склало 2% від генеральної сукупності (2350 текстів та зображень) «див. мал. 1».

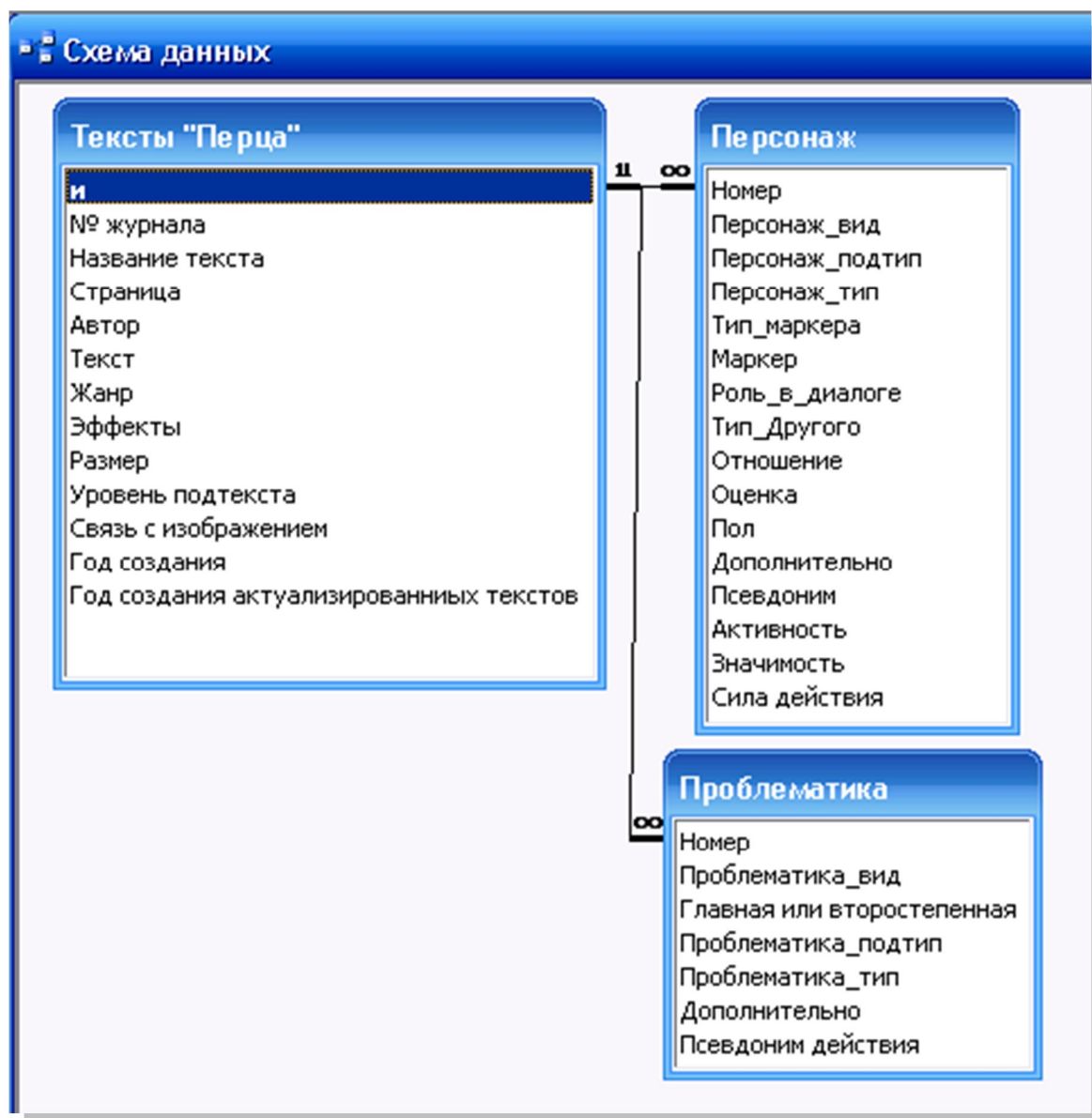

Рис. 1. Схема бази даних «Тексти журналу «Перець»»

Таким чином, стрижневою сутністю став текст журналу «Перець». З ним пов'язані (тип зв'язку один-до-багатьох) сутності-характеристики – «персонаж» і «проблематика». Для кожної з сутностей була відведена окрема таблиця.

Зогляду на те, що текст та зображення є втіленнями і виявом дискурсу, за допомогою контент-аналізу реляційних баз даних, в яких містяться тексти і інформація про них, ми здійснюємо одну з найважливіших частин дискурс-аналізу.

За допомогою запитів здійснювалися конкретно-історичні завдання: яка була частота згадки персонажів чоловічої та жіночої статі, наскільки часто персонажі гендерно маркірувалися, в яких контекстах зображувалися та ін. Отримані результати розглядалися також в динаміці.

Для виконання поставленого завдання в таблиці «Персонаж» було відведено поле «Стать персонажу». Перш за все необхідно розглянути, наскільки актуальним було позначення статі персонажів у текстах зазначеного журналу. Контент-аналіз БД показав, що лише в половині випадків вказувалася стать персонажа «див. мал. 2».

Рис. 2. Співвідношення чоловічих, жіночих і без позначення статі персонажів

Якщо розглянути цей показник в динаміці «див. мал. 3», то можна помітити, що до початку 1990-х рр. персонажів, представлених як окремими особами, так і групами людей, у яких відсутні гендерні маркери, ставало більше. Якщо в 1940-х рр. таких було 36%, то до початку 1990-х рр. – 63%.

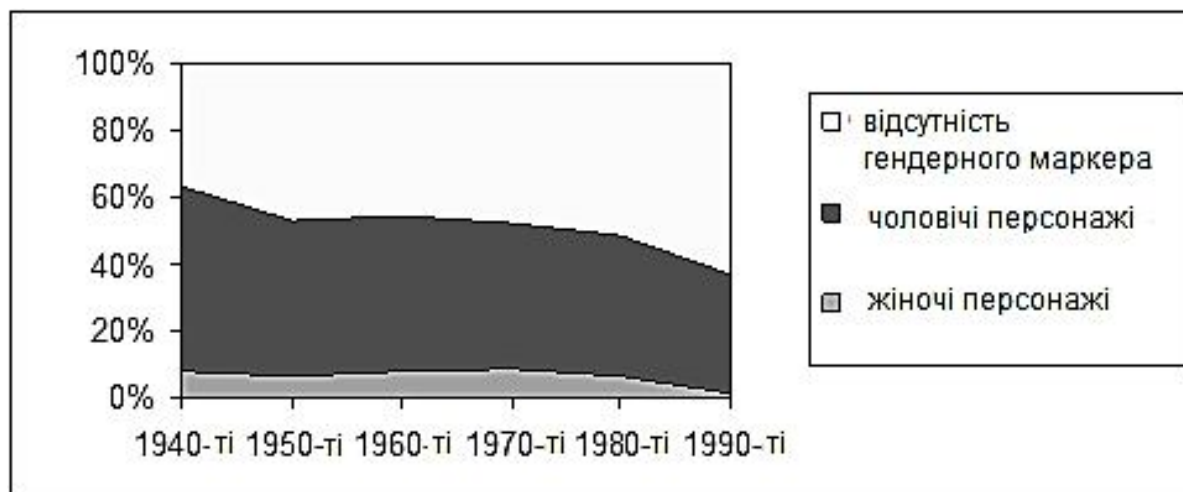

Рис. 3. Коливання частки чоловічих, жіночих і без позначення статі персонажів на протязі існування журналу в радянський період

Пояснення падіння актуальності гендерного маркування в текстах журналу «Перець» можна знайти в зіставленні актуальності іншого маркування персонажів в цьому журналі. Наприклад, в «Перці» досить часто можна зустріти персонажів, дані про яких конкретизуються: вказується місце роботи персонажа, його ім'я, прізвище, місце проживання та ін. Якщо простежити динаміку співвідношення персонажів із зазначенням прізвища та місця проживання (або роботи) і дійових осіб, про яких такі дані відсутні, то можна помітити, що частка останніх до початку 1990-х рр. також збільшується з 35% в 1940-х рр. до 67% на початок 1990 рр. «див. мал. 4».

Подібні результати можна пояснити тим, що вказівка імені та локалізації персонажа встановлювала уявні межі поширення суспільної проблеми, з якою цей персонаж асоціювався, створюючи відчуття «перегинів на місцях». Однак уже з початку 1970-х рр. ці кордони все частіше прибираються, що виводило проблему на суспільний рівень. Таким чином, вже в цей період зі сторінок офіційної преси підспудно з'являлися сигнали про системну кризу. З огляду на це, можна припустити, що вказівка статі персонажа також була своєрідною межею, ще однією конкретною інформацією, що створює образ «перегинів на місцях» (там більше, що досить часто стаття дійової особи визначалась саме за іменем або відмінюванням визначального слова за родом).

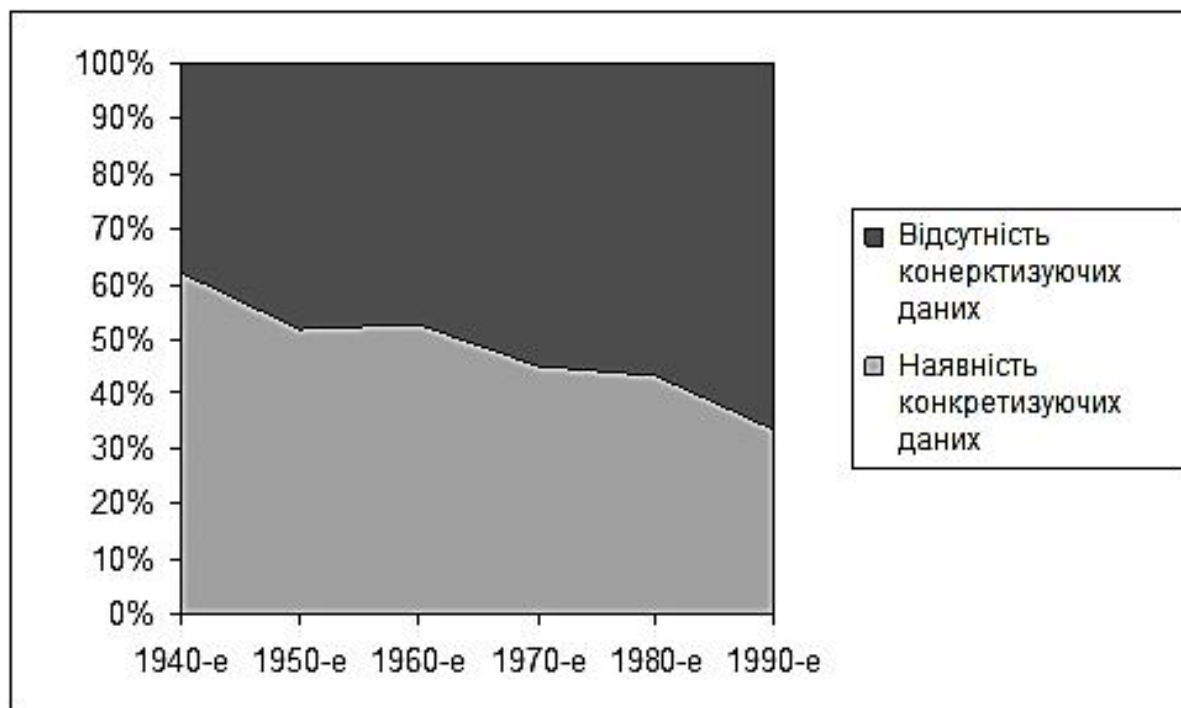

Рис. 4. Зміна співвідношення персонажів із зазначенням їх імені та локалізації і без нього

Однак чи були гендерні маркери лише конкретизуючими даними, або ж вони створювали чоловічі і жіночі образи, що відображали гендерні погляди та стереотипи радянського суспільства? Для цього необхідно розглянути співвідношення чоловічих і жіночих персонажів, а також їхнє контекстне існування в текстах «Перця».

Контент-аналіз БД показав, що в журналі переважно домінують персонажі чоловічої статі: їх – 44% серед всіх персонажів, в той час як жіночих – 7% (див. мал. 1). Якщо розглядати співвідношення гендерних маркерів тільки серед персонажів, статі яких можна визначити, то частка чоловічих персонажів дорівнює 86%, а жіночих – 14%. Можна припустити, що подібні результати говорять про зображення радянського суспільства переважно патріархальним, коли особи жіночої статі набагато менше помітні поза побутом. Розгляд цього показника в динаміці показує, що протягом існування журналу в радянський період, подібне співвідношення чоловічих і жіночих персонажів було досить стійким. До початку 1990-х рр. жіночих персонажів стає ще менше (близько 2%) за рахунок збільшення персонажів без позначення статі «див. мал. 3». Подібне стійке гендерне співвідношення в різних текстах, написаних різними авторами протягом тривалого періоду, свідчить про те, що в текстах «Перця»

відображаються певні стереотипи, стійкі, як відомо, в суспільній свідомості протягом тривалого часу. Однак лише одного співвідношення чоловічих і жіночих персонажів мало для свідoctва про відображення гендерних стереотипів, властивих для патріархального суспільства, в офіційному дискурсі. Необхідно розглянути контекстне існування чоловічих і жіночих персонажів в текстах журналу і, перш за все, розглянути які соціальні ролі виконували чоловічі та жіночі персонажі в офіційних гумористичних текстах.

Одним з найголовніших ознак гендерної рівності вважалося можливість жінок робити політичну кар'єру, брати участь в керівництві [8, с. 230]. Персонажі, що представляють радянське керівництво, – одні з найпопулярніших в «Перці». Однак, представники влади ще одні з найбільш «чоловічих» персонажів «див. табл. 1 »: 50% таких персонажів позначені саме як чоловіки. 48% діючих осіб позначені або узагальнюючими поняттями («керівництво», «начальство», «дирекція» та ін.), Або за допомогою вказівки партійної чи державної організації (когось карає райком, хтось скаржиться до сільради). Лише 2% персонажів-носіїв влади позначені як жінки. Цікаво, що ця невелика частка жінок-керівниць також коливається в межах 1-3% протягом існування журналу в радянський період з тенденцією до зниження у 1980-х роках. Це, як і раніше, свідчить про відображення в текстовому масиві «Перця» досить патріархальних уявленнях про соціальні ролі чоловіків і жінок у радянський період.

Однак виникає питання щодо того, чому в журналі сатири і гумору, який повинен також виконувати виховну функцію, створювався такий образ розподілу соціальних ролей за статевою ознакою, який дещо не відповідав законодавству і офіційним гаслам?

Слід почати з того, яке місце посідав журнал «Перець» в громадському дискурсі. По-перше – це офіційна дискурсивна подія, яка повинна відповідати або хоча б не суперечити стратегії влади, однак більш опосередковано, ніж, наприклад, конституція. Офіційні гумористичні тексти не передавали безпосередньо загальноприйняті суспільні постулати, а перетворювали їх в популярній сміхової формі, виконуючи соціальне замовлення і маючи можливість певної творчості. Останнє також обумовлювало більш тісний контакт з неофіційним дискурсом, проникненню в офіційні тексти гендерних та інших стереотипів самих авторів. З огляду на те, що стереотипи виявлялися в

такій області, як образ соціальних ролей чоловіків і жінок в СРСР, можна зробити висновок, що гендерні питання були не настільки «канонічною» темою, в якій необхідно було дотримуватися парадигми, певної ідеології. Швидше за все, для самих авторів «Перця» гендерні питання не здавалися першочерговими для того, щоб часто піднімати їх як конкретну проблему. Однак бажання все ж іноді виконувати в цьому відношенні соціальне замовлення, призводило до того, що сукупність жіночих персонажів-можновладців нагадує сукупність аналогічних чоловічих персонажів. Наприклад, в цих сукупностях, домінує нижча ланка радянського керівництва, а найменше представлено вище керівництво. Таким чином, коли зрідка справа доходила до створення персонажів жінок-керівниць, автори журналу в основному не описували особливостей роботи чоловіків і жінок на керівних посадах, а просто розбавляли патріархальну номенклатуру жіночими іменами, що часто відповідало реальності [9, с. 112].

Наступним етапом була відповідь на питання, якою має бути «загальна професійна зайнятість» радянських громадян, незалежно від статі «див. табл. 1». До уваги бралися будь-які згадки про професійну діяльність персонажа. Персонажі, про яких були такі відомості в 50% випадків також чоловічої статі. 43% персонажів, які ідентифікувались за професією, не мали гендерних маркерів. У 7% випадків, коли зображувався жіночий персонаж, зайнятий будь-якою діяльністю поза побутом, то вказувалась професія вчителя, продавщиці, секретарки, бухгалтера, прибиральниці та ін. професії, які не завжди стосуються управлінської, творчої або наукової діяльності. Тобто відбувалась репрезентація вже зазначених поглядів на жінок як на працівників «другого сорту».

Слід зазначити, що безпосередньо в «Перці» це ніколи не говорилося напряду, а просто побічно репрезентувалось. Та ж ситуація з персонажами, що зустрічаються в «виробничих» сюжетах: 60% робочих, майстрів, керівників цехів – чоловічої статі, 5% – жіночої, 35% – гендерно не маркується. Найчастіше в чоловічому образі зображувалися зовнішні вороги СРСР (буржуазні націоналісти, імперіалісти, сіоністи, фашисти та ін.): Таких – 57%.

У 42% випадках персонажі представлені узагальнюючими поняттями, які позначають зовнішню загрозу і антагоністів радянського ладу. Жінки, що

представляють вороже капіталістичне оточення, зустрічаються в 1% випадків у вигляді дружин ворогів, або їх секретарок.

Табл. 1

Співвідношення гендерних маркерів та їх відсутності у різних персонажів

	Радянське керівництво (кількість персонажів, %)	Представники різних професій (%)	Виробничі персонажі (%)	Різні соціальні категорії (%)	Зовнішні вороги (%)СРСР	Радянський народ (%)	Побутові персонажі (%)	Різні національності (%)
Відсутність гендерного маркеру	48	43	35	57	42	52	37	85
Чоловічі персонажі	50	50	60	32	57	38	37	12
Жіночі персонажі	2	7	5	11	1	10	26	3

Цікаво, що в період сталінізму в радянському сатиричному виданні відбувались активні спроби зруйнувати стереотип щодо вторинності жінок у виробництві та суспільному житті взагалі. Яскравим прикладом є обкладинка журналу «Перець» 1948 р., присвячена образу України «див. рис. 5». В цьому випадку показана різноманітність ролей сучасної жінки, яка не цурається тяжкої праці як на виробництві, так і в сільському господарстві.

Рис. 5. Жіночі образи Радянської України в журналі «Перець» (1948 р.)

Втім поступово відбувається десакралізація радянського міфу та розрив ідеології та повсякдення. Це вплинуло й на розподіл уявних гендерних ролей в журналі «Перець». Віднині актуалізація жіночих образів відбувалась в контексті святкування 8 березня, яке також пов'язується здебільшого з побутовими сюжетами «див. рис. 6».

Рис. 6. Актуалізація жіночих образів в контексті святкування 8 березня

Окремо цікаво зупинитися на тому, наскільки гендерне маркування було популярним при зображенні в текстах представників різних національностей. Окремі народи найчастіше називалися узагальнюючими етнонімами без назви статі їхніх представників. Однак, навіть в тих випадках, коли стать персонажів, що представляють певний народ, можна визначити, жіночі персонажі все одно залишаються в меншості (3%), незважаючи навіть на погляд, що жінки є більш консервативними носіями культури, традицій. Очевидно, що такі результати обумовлені тим, що в журналі «Перець», як можливо і в інших офіційних дискурсивних подіях, певні народи розглядалися не як носії культури, етнічних традицій. Для авторів журналу, ці персонажі були, перш за все, політичними суб'єктами. Тому жінки виявлялися знову в меншості, враховуючи тенденції зображати, принаймні побічно, радянське суспільство патріархальним, де політика – чоловіча прерогатива.

Для нашого дослідження також важливо було проаналізувати ролі, які чоловічі та жіночі персонажі грали в зображеному громадському діалозі. Аналіз ґрунтувався на теорії, що будь-який текст за своєю суттю виконує роль послання від Адресанта (автора, або того, від імені кого написаний текст) і Адресата (того, кому безпосередньо адресований текст або ж повідомлення в ньому [10, с. 112]. у нашому випадку Адресатом стає той, на кого в гумористичному тексті спрямована насмішка, іронія, той персонаж, який втілює в собі піднімається в тексті проблему. Адресантом стає той, хто в тексті або висміює, засуджує Адресата, або страждає від нього . Контент-аналіз БД показав, що в якості Адресата найчастіше ставали саме чоловіки (66% серед всіх чоловічих персонажів), в той час жінки як обвинувачені виступали рідше (47% серед усіх жіночих персонажів). У той же час жінки частіше в текстах страждають від несправедливості, засуджують громадські пороки (34% жіночих персонажів і 25% чоловічих персонажів), а також частіше за чоловіків є допоміжними персонажами, які не беруть участі в зображуваному громадському діалозі (19% жіночих персонажів і 9% – чоловічих). Відповідно жінки рідше виступають негативними персонажами (35% жіночих персонажів і 52% чоловічих) і частіше нейтральними (20% жіночих персонажів і 9% – чоловічих) та позитивними (20% жіночих персонажів і 8% – чоловічих). Отже, можна констатувати, що в текстах журналу «Перець» в основному складається образ жінки, яка потребує соціального захисту, менш соціально активна, та постає деяким резервуаром суспільної моралі. У той же час чоловіки зображені більш соціально активними і, отже, частіше втілюють громадські пороки. Згідно з дослідженнями соціологів і психологів [11, с. 30], подібні результати також свідчать про існування стереотипного ядра в подібних образах.

Ці результати також підтверджує той факт, що серед жіночих персонажів 43% займають побутові персонажі (дружини, родичі та ін.), А якщо в тексті зустрічаються персонажі, які відіграють роль батьків, то в 60% випадків вони представлені персонажами жіночої статі «див. рис. 7», хоча часто відбувався осуд чоловіків у тому, що вони не приймали участі у процесі виховання підростаючого покоління.

Рис. 7. Гендерне маркування персонажів-батьків («Перець», 1976)

Наприкінці 1980-х рр. в радянському суспільстві проголошується політика гласності. Вона сприяла переосмисленню багатьох аспектів суспільного життя. В тому числі це стосувалось й певної цнотливості радянського мистецтва, коли роздягання в кадрі до купальника вже вважалось чимось відвертим. Саме тому лібералізація інформаційного простору відбувалось за рахунок жіночого тіла. Журнал «Перець» тримався трохи осторонь кардинальних суспільних перетворень, хоча гласність все одно впливала на контент українського сатиричного видання. Найбільш революційним в плані «відкривання» жіночого тіла та просування фемінної сексуальності у сатирі став загальнорадянський журнал «Крокодил». Саме його творці засновують рубрику «КоопЕРОтив», де жінка відтепер виступає у новій ролі, як сексуальний об'єкт «див. рис. 8».

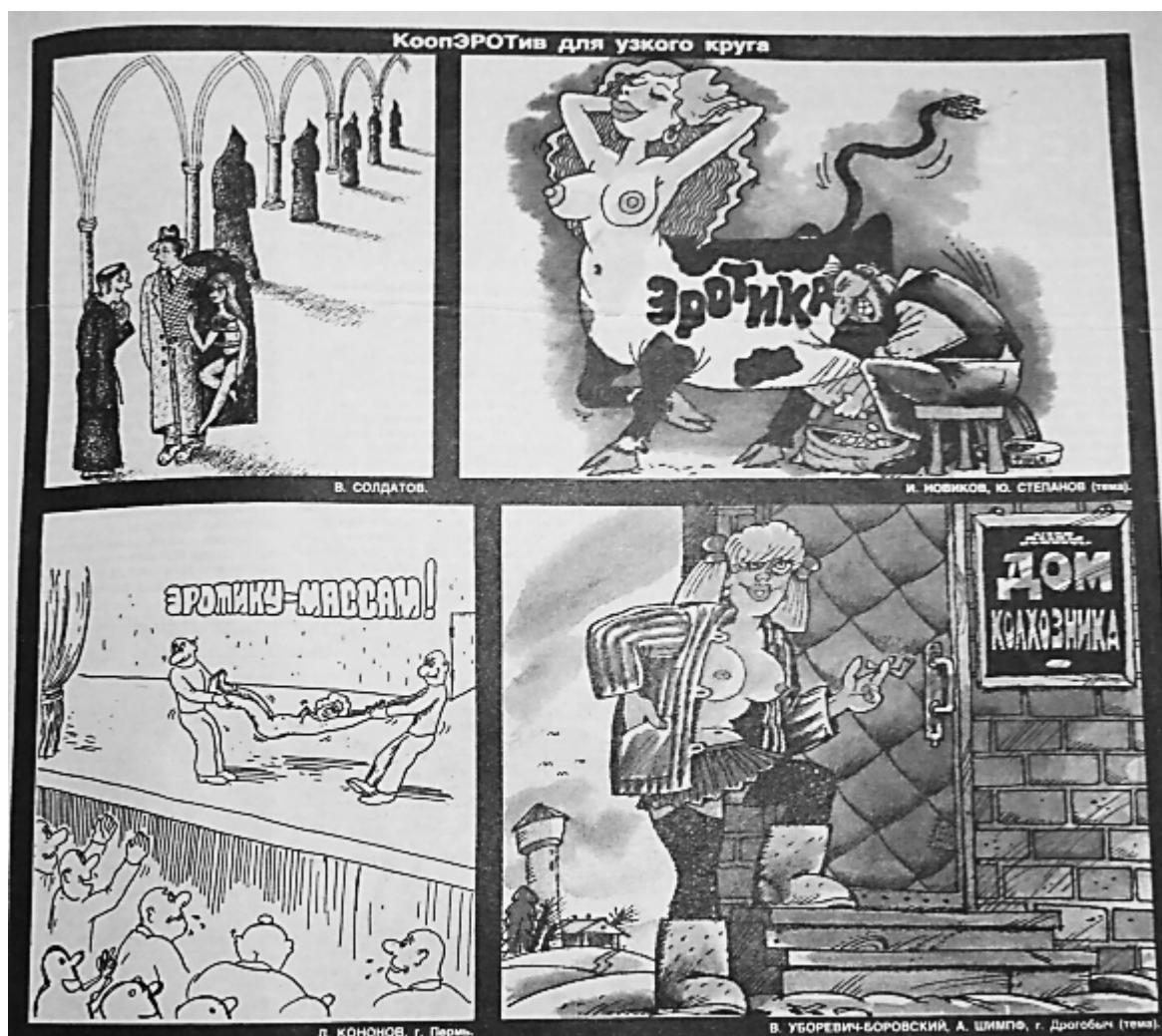

Рис. 8. «Відкриття» жіночого тіла в радянській сатирі («Крокодил», 1990 р.)

Таким чином, проведений контент-аналіз БД показав, що, з одного боку, в текстах журналу «Перець» відбилися в основному традиційні стереотипи про соціальні ролі чоловіка і жінки, характерні для патріархального суспільства. З іншого боку, в окремих випадках авторами журналу робилися спроби виконувати соціальне замовлення. В цілому, для аналізованого журналу не були характерними спроби часто піднімати гендерні проблеми.

Література:

1. Демидова О. Парадоксы (безответного) вопрошания: гендерные исследования в постсоветском пространстве. *Гендерные исследования*. 2009. – № 19. С. 166-171.
2. Чухров К. Был ли гендр а СССР? *Гендерные исследования*. 2010. № 20-21. С. 249-256.
3. Жеребкина И. Постсоветский феминизм: чем мы ангажированы, или происхождение из советских 60-х. *Гендерные исследования*. 2010. № 20-21. С. 268-305.
4. Ажгихига Н. Гендерные стереотипы в современных мас-медиа. *Женщины: свобода слова и творчества: сборник статей*. М.: Эслан, 2001. С. 5-22.
5. Конституция СССР 1936 года. URL: <http://www.tarasei.narod.ru/konst1936.htm/>.
6. Коснтитуция СССР 1977 года. URL: <http://www.tarasei.narod.ru/konst1977.htm>.
7. Баскакова М. Равные возможности и гендерные стереотипы на рынке труда. М.: МЦГИ, 1998.
8. Уранхаева Г. Женщины во властных структурах (региональный аспект). *Гендерна політика міст: історія і сучасність*. Випуск 4. (Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харків, 23 – 25 жовтня 2013 року): наук. зб. Х.: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013). С. 230-233.
9. Ковальчук І. Урбанізація та її вплив на формування образу сучасної жінки. *Гендерна політика міст: історія і сучасність*. Випуск 4. (Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харків, 23 – 25 жовтня 2013 року): наук. зб. Х.: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013). С. 111-114.
10. Бахтин М. Проблема речевых жанров. Бахтин М. Собр. соч. Т.5: *Работы 1940-1960 гг.* М., 1996.
11. Ильин Е. Пол и гендер. СПб: Питер, 2010.